

**ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՄԻՍԻՈՆԵՐՆԵՐԻ ՔԱՐՈՉՉԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ
ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ԴԱՐԻ ՎԵՐՁԻՆ
ԵՎ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ**

ՍԻԼՎԱ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը, զրկված լինելով պետականությունից, գտնվել է Օսմանյան և պարսկական, իսկ հետագայում՝ նաև ռուսական կայսրությունների տիրապետության տակ: Առանձնապես ծանր է եղել օսմանյան բռնակալության տակ գտնվող արևմտահայության վիճակը:

Ընդհանուր առմամբ 19-րդ դարը Թուրքիայի պատմության մեջ առանձնանում է իբրև պատերազմների և ռազմական բախումների, անհաջող բարեկարգումների ու պարտությունների դրամատիկ ժամանակաշրջան, երբ օսմանյան պետության ղեկավարների համար առաջնային նշանակություն ձեռք բերեց երկրի տարածքային ամբողջականության պահպանումը¹:

Այդ քաղաքականությունն ուղեկցվեց քրիստոնյա ժողովուրդների վրա դրված հարկային բեռի ծանրացմամբ, կրոնական, քաղաքական ու բարոյական հողի վրա տեղի ունեցող բռնաճնշումներով, որոնք դժվարին կացության մեջ դրեցին հատկապես օսմանահպատակ հայությանը²:

Նկարագրելով այդ վիճակը՝ 1868թ. օգոստոսին Կարինից Գ.Սրվանձտյանցին ուղղված նամակներից մեկի հեղինակը գրում է, որ գավառահայությունը «ողբացող անգամ չունի, յոյսը միայն երկնքին է մնացել...»³:

Օգտվելով այդ իրավիճակից՝ Թուրքիայում իրենց անսահմանափակ գործունեությունն էին ծավալել կաթոլիկ և բողոքական քարոզիչները: Բուն դնելով Արևմտյան Հայաստանում, վայելելով սուլթանի հովանավորությունը՝ նրանք քաղաքականապես անապահով ժողովրդից պոկում էին դիմադրողականությունը կորցրած մասին, կազմալուծում ժողովրդի միասնությունը, դրանով իսկ իրենք վերածվում էին թուրքական քաղաքականությունն իրականացնող գործիքի: Դա մի կացություն էր, երբ «Բսալարի քողով ծածկեալ և նախապաշարեալ յամենայնի», դրան գումարած իշխանությունների հայաջինջ

¹ **Սաֆրաստյան Ռ.** Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը /1876-1920/, Երևան, 1990, էջ 44:

² **Лазарев Я.Д.** Причины бедствий армян в Турции и ответственность за разорения Сасуна, Тифлис, 1895, с. 32.

³ ԳԱԹ, Գ.Սրվանձտյանցի ֆոնդ 153, 2-րդ բաժին, գ. 146, թ. 1:

քաղաքականությունը, նրա գործադրած «սոսկալի հալածանքները բոլորովին յուսահատութեան մատնած է հայն», - 1887թ. մայիսի 25-ին Բաբերդից Գ.Սրվանձտյանցին գրում է Ասատուր Մոլթաֆյանը⁴:

Այս առումով ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում հատկապես մեծ հաջողություններ արձանագրեցին ամերիկյան բողոքական միսիոներական կազմակերպությունները, որոնք իրենց մասնաճյուղերը ստեղծեցին Արևմտյան Հայաստանի բոլոր նահանգներում⁵:

Միսիոներական աշխատանքը հովանավորվում էր մեծ տերությունների կողմից՝ նպատակ ունենալով միսիոներական գործունեության միջոցով Թուրքիայի տարածքում իրականացնել այդ երկրների քաղաքական շահերը: Բարեգործական, կրթալուսավորական աշխատանքների շնորհիվ ամերիկյան միսիոներներին հաջողվեց քարոզչական գործունեություն ծավալել արևմտահայության շրջանում՝ Արևմտյան Հայաստանի տարբեր նահանգներում կազմավորելով բողոքական մարդաշատ համայնքներ:

Բողոքականության տարածման և քարոզչական աշխատանքների հաջողության գրավականն էր Ավետարանի լայն տարածումը բնակչության շրջանում, ինչը հետագայում հնարավոր կդարձներ նաև դրա մեկնաբանումը բողոքական քարոզիչների կողմից:

Ըստ բողոքականների՝ այն եկեղեցիները և կրոնական վարդապետությունները, որոնք այս կամ այն սինոդի կամ եկեղեցու հայրապետի որոշումն են հեղինակություն համարում, պետք չէ, որ Ավետարանական կոչվեն⁶:

Ավետարանական եկեղեցիները «Պորտ ընկերության» առջև պատասխանատվություն էին կրում Աստվածաշնչի տարածման համար, ինչը հնարավոր էր դառնում ոչ միայն հովիվների և ուսուցիչների, այլև եկեղեցիների հոգաբարձու մարմինների և եկեղեցու անհատ անդամների աջակցության շնորհիվ: Այս առումով խիստ կարևորվում էր «Ամերիկյան աստվածաշնչի ընկերությանը» Ավետարանների բաժանման, տարածման վերաբերյալ ճշգրիտ տեղեկությունների հաղորդումը, որի վրա հիմնվելով էլ վերոնշյալ ընկերությունը որոշում էր հաջորդ տարում տպագրվելիք կրոնական գրականության ծավալները⁷:

⁴ ԳԱԹ, նույն տեղում, գ. 720, թ. 1:

⁵ «Սեւ գիրք». նշանավոր օտարերկրացիները թուրքական ոճիրների և հայոց ցեղասպանության մասին, էջ 384:

⁶ «Ավետաբեր», Կ.Պոլիս, 1904, թիվ 8, էջ 134:

⁷ «Ավետաբեր», Կ.Պոլիս, 1904, թիվ 20, էջ 412:

Հայ բողոքականների և իրենց դավանանքի հետագա ծավալման նպատակով միսիոներները XX դարի սկզբին ևս տպագրում էին ս. Գիրք, Նոր Կտակարան /այդ թվում և հայատառ թուրքերեն/, Աստվածաշունչ, Ավետարան և այլն: Հրատարակչական գործին մեծապես նպաստում էին Իզմիրում և Կ.Պոլսում հիմնված միսիոներական տպարանները: Բացի վերոնշյալ գրականությունից, հայ ավետարանականները նախաձեռնեցին մշակել եղած գրականությունից տարբեր կրոնական և բարոյական գրականություն:

Միսիոներների ակտիվ քարոզչության արդյունքում բողոքական ամենամեծ համայնքներից մեկը կազմավորվեց Խարբերդում: Խարբերդում ԱՄՆ հյուպատոս Լեսլի Դևիսը գրում է. «Տարածաշրջանի առևտուրը հիմնականում հայերի ձեռքում էր, ըստ էության հայերն էին նաև դրամատների տերերը, բժիշկները, ատամնաբույժները, կոշկակարները և կենցաղում խիստ անհրաժեշտ մյուս արհեստավորները»⁸:

Հավանաբար վերոնշյալ հանգամանքներն էլ պատճառ հանդիսացան, որպեսզի օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհուրդն իր ամենամեծ կայաններից մեկը հիմներ Խարբերդում: 1853թ. Ամերիկյան առաքելությունը փոքր կայան էր հիմնել նաև Արաբկիրում⁹:

Խարբերդում հաստատված առաջին ամերիկացի միսիոները պատվելի Ջ.Դանմորն էր, ով 1855թ. հիմնադրեց բողոքական դպրոց¹⁰: Նրա կարծիքով Խարբերդը կայսրության ամենախոստումնալից միսիոներական դաշտն էր¹¹:

1853թ. Պորտը Արաբկիր էր ուղարկել նաև պատվելի Քլարք Պորտին, որին հաջորդեցին պատ. Ռիչարդսոնն ու պատ. Փալերդը իրենց ընտանիքներով¹²:

Թեև ամերիկյան կայանի հիմնական աշխատանքը կենտրոնացած էր երկու քաղաքներում, բայց միսիոներների գործունեությունը չէր սահմանափակվում քաղաքներով և ընդգրկում էր նաև գյուղական համայնքներ:

Միսիոներական աշխատանքի մի մեծ բաժին կատարում էին կին միսիոներները, ովքեր, շրջելով Խարբերդի դաշտի տասնյակ գյուղերով, հավաք-

⁸ **Դևիս Լ.**, Սպանդի նահանգը. Ամերիկյան դիվանագետի զեկուցագրերը հայկական ցեղասպանության մասին, 1915-1917թթ., Երևան, 2001, էջ 124:

⁹ **Hewsen R.** Armenia. A Historical Atlas, p. 197.

¹⁰ Great need Over The Water, The Letters of Thereza Huntington Ziegler, Missionary to Turkey, 1898-1905, p.51.

¹¹ «Յիշատակարան Եփրատ գոլէճի», էջ 37:

¹² «Ավետաբեր», Կ.Պոլիս, 1902, թիվ 39, էջ 345:

ներ, դասընթացներ էին կազմակերպում կանանց համար: Կարճ ժամանակամիջոցում միսիոներական աշխատանքների արդյունքում նկատելիորեն ուժեղացավ ԱՄՆ-ի քաղաքական ազդեցությունն Օսմանյան Թուրքիայում: ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը երկու հյուպատոսություններ բացեց Էրզրումում և Խարբերդում: Ուիլյամ Դադլի Հանթերը Խարբերդում ԱՄՆ-ի հյուպատոս նշանակվեց: Սակայն օսմանյան կառավարությունը հրաժարվեց ճանաչել այս երկու հյուպատոսությունները, որովհետև ամեն կերպ խուսափում էր 1895թ. կոտորածների վերաբերյալ լրատվության արտահոսքից:

Օսմանյան կառավարությունը հյուպատոսությունը ճանաչեց միայն 1901թ. հոկտեմբերին¹³:

Խարբերդի հայ բնակչության շրջանում ամերիկյան քարոզչական աշխատանքների արդյունքների մասին է խոսում Մ.Օրմանյանի հայտնի ուսումնասիրությունը, որին կցված վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ նահանգի հայ բնակչության ընդհանուր թվաքանակը 153200 էր, որից առաքելական՝ 142000, կաթոլիկ՝ 4500, բողոքական՝ 6700¹⁴:

Հայաբնակ վայրերում բողոքականության տարածման մասին վիճակագրական տվյալները փաստում են, որ քարոզչական աշխատանքներն Արևմտյան Հայաստանում տալիս էին որոշակի արդյունքներ:

Այսպես օրինակ՝ 1900թ. դրությամբ Բերրիում հաշվվում էր 600 տուն հայ բնակիչ՝ լուսավորչական ու բողոքական¹⁵:

Չարսանճագի քաղաքներից Բերդակը, Ա.Կոլյուբակինի վիճակագրության համաձայն, ուներ 145 տուն հայ, որից 12 տունը՝ բողոքական, և 80 տուն՝ թուրք և քուրդ բնակիչ¹⁶:

Պրոֆ. Մկրտիչ Որբերյանի բերած տվյալների համաձայն, 1900 թ. Մալաթիա քաղաքում կար 7000 տուն՝ 35000 բնակիչներով, որից 5200 տունը՝ թուրք, 1800 տունը՝ հայ, ընդ որում՝ 1635 տունը՝ առաքելական, 65 տունը՝ բողոքական, 80 տունը՝ կաթոլիկ և 20 տունը՝ լատին¹⁷:

Բողոքական կենտրոն ուներ նաև Մարզվանը, որտեղ դեռևս 1853թ. մայիսին կազմավորվել էր Մարզվանի ավետարանական միությունը: Մարզ-

¹³ Merguerian B., The View from the United States Consulate, California, 1980, p. 280.

¹⁴ Օրմանյան Մ., Հայոց եկեղեցի, Երևան, 1993, էջ 262-268:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 197, թ.9:

¹⁶ Коллюбакин А., Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, М., 1960, т. 3, ч. 1, с. 226.

¹⁷ Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց, Պէրյուք, 1961, էջ 453-454:

վանի ավետարանական ժողովուրդը բաղկացած էր 800 հոգուց: Մարզվանի հայտնի քարոզիչներից էր Ջոն Ֆրենսիս Սմիթը: Նրա հետ միասին միսիոներական աշխատանքներով էր զբաղվում նրա դուստրը՝ Բերթա Սմիթը, որը աշխատում էր Մարզվանի «Անատոլիա» վարժարանում¹⁸:

Բիթլիսի ամերիկյան միսիոներական կենտրոնը 1858թ. հիմնել են Ջորջ Քաշինգ Նեփը և նրա կինը՝ Ալգինա Չըրչիլ Նեփը: Հետագայում Մերի և Շարլոթ Էլի քույրերի հետ համատեղ նրանք 1868թ. Բիթլիսից ոչ հեռու՝ գեղատեսիլ մի վայրում, հիմնում են ամերիկյան «Մաունթ Հոլյոկ» սեմինարիայի աղջիկների մասնաճյուղը: Ընդհանուր առմամբ ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ 19-րդ դարի վերջին Բիթլիս քաղաքում կար 100 բողոքական, իսկ ամբողջ գավառում՝ մոտ 1200 բողոքական: Նրանք, իրենց գործունեությունը ծավալելով Բիթլիսում, ակամայից դառնում են տեղի ունեցող արևմտահայերի ջարդերի ականատեսը: Միսիոներ Ջ. Նեփն այդ մասին թողել է զեկուցագրեր, որոնք սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեն Բիթլիսում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրության համար¹⁹:

Հարկ է նշել, որ կրթական –լուսավորական գործունեությունից զատ միսիոներական քարոզչության հանրահայտ մեխանիզմներից էր բարեգործական աշխատանքների ձեռնարկումը, հատկապես որբանոցների հիմնումը: «Ժողովրդական անասելի թշվառության մեջ նրանք շատ էին գտնում հայրեր և մայրեր, որոնք իրենց սեփական որդուց հրաժարվում էին, իրենց հայտարարությամբ նրան թողնում որբանոցում և միսիոներներին հանձնում»²⁰:

Այդ առումով հատկապես մեծ էր ամերիկացի միսիոներ Բժիշկ Ռեյնոլդսի դերակատարումը: Վերջինս տարիներ ի վեր և մանավանդ 1895 թ. դեպքերից հետո հավաքում էր երկսեռ որբեր, խնամում, կրթում էր նրանց: Բժիշկ Ռեյնոլդսն ուներ երկու օգնական՝ Բժիշկ Աշըրը և միստր Յարրուն, որոնք իրենց տիկնանց հետ միասին մեծ նվիրումով երկար տարիներ ծառայեցին հայությանը և վայելեցին մեր ժողովրդի երախտագիտությունը²¹:

¹⁸ «Ավետաբեր», Կ.Պոլիս, 1896, թիվ 10, էջ 125:

¹⁹ **Փայասյան Ստ.**, Ամերիկացի միսիոներ Ջորջ Քաշինգ Նեփի զեկուցագիրը, ԲՀԱ, Երևան, 2004, համար 2, էջ 25:

²⁰ **Տերոյան Վ.**, Իմպերիալիստական ծիծեռնակներ, Միսիոներաբարեգործական կազմակերպությունների աշխատանքը Մերձավոր Արևելքում և Անդրկովկասում, Երևան, 2008, էջ 38:

²¹ **Գեղունի**, Որբունի կամ պատկերազարդ բացառիկ բազմավեպ, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1900, էջ 5:

Այսպիսով, միսիոներների ակտիվ քարոզչական աշխատանքների շնորհիվ XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին բողոքականությունը բավական տարածում է գտնում Արևմտյան Հայաստանում: Անկախ միսիոներական աշխատանքների հիմքում ընկած քաղաքական շարժառիթներից՝ անուրանալի է ամերիկյան միսիոներների մարդասիրական գործունեության նշանակությունն արևմտահայության համար:

Թեև, մեր համոզմամբ, միսիոներների քարոզչությունը և նրանց գաղափարաբանական աշխատանքները քրիստոնյա բնակչության և մասնավորապես արևմտահայության շրջանում ունեցան նաև բացասական հետևանքներ, որոնց մեջ հարկ է առանձնացնել հայ բնակչության կրոնական բաժանումը և բողոքականության տարածման արդյունքում դեպի ԱՄՆ արտագաղթը: Ավելացնենք, որ հայ Առաքելական եկեղեցին իր հերթին չէր կարող լիարժեք դիմակայել միսիոներական քարոզչությանը թուրքական իշխանությունների կողմից իրեն պարտադրված անգործունակության և իրադարձությունների վրա ազդելու չափազանց աննշար կարողությունների պատճառով: Այս հանգամանքը ևս դյուրին էր դարձնում հայերի դավանափոխությանն ուղղված միսիոներների գործունեությունը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին ամերիկյան միսիոներների ակտիվ քարոզչական գործունեության արդյունքում Արևմտյան Հայաստանում մեծ տարածում գտավ բողոքականությունը: Հաստատվելով Արևմտյան Հայաստանում՝ նրանք ականա դարձան 1894-95 թթ. հայկական ջարերի ականատեսները: Ամերիկյան միսիոներ-բողոքականների հուշերն ու վկայությունները հերքում են թուրքական արդի պատմության կեղծարարությունը՝ ի հայտ բերելով օսմանյան իշխանությունների հակահայկական քաղաքականությունը: Հայ հասարակական միտքը տարբեր կերպ է գնահատել նրանց գործունեությունը: Բայց և այնպես, սկսվելով 1894-96 թթ., այն ունեցով հասարակական դրական արձագանք, քանի որ միսիոներների գործունեությունն արդեն ուներ այլ ուղղվածություն, հատկապես մարդասիրական և կրթական-լուսավորչական:

Քանալի բառեր – ամերիկյան միսիոներներ, Արևմտյան Հայաստան, քարոզչական աշխատանքներ:

ПРОПОВЕДНИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АМЕРИКАНСКИХ МИССИОНЕРОВ В ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX вв.

СИЛЬВА ГЕВОРКЯН

В Западной Армении протестантство стало распространяться в конце XIX – начале XX вв. в результате активной деятельности американских миссионеров. Работая в Западной Армении, они невольно стали свидетелями армянской резни 1894-95 годов. Воспоминания и свидетельства американских миссионеров-протестантов опровергают фальсификации современной турецкой истории, выявляя антиармянскую политику османского правительства.

Армянская общественная мысль по-разному оценивала их деятельность. Однако начиная с 1894-96 гг. она имела положительный общественный резонанс, поскольку деятельность миссионеров уже имела иную направленность, а именно – гуманитарную и просветительскую.

Ключевые слова – американские миссионеры, Западная Армения, проповедническая деятельность.

AMERICAN MISSIONARIES' ACTIVITIES IN WESTERN ARMENIA AT THE END OF THE 19TH AND BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES

SILVA GEVORKIAN

Within the period of the end of the 19th century till the beginning of the 20th century, as a result of the American missionaries' intensive activities, Western Armenians converted to Protestantism. Having settling down in Western Armenia, the missionaries inadvertently witnessed the Armenian massacres of the 1894-95 years. The memories, information and testimony provided by the American Protestant missionaries reveal the anti-Armenian policy of the Ottoman government disproving the deceitful hypotheses of the modern Turkish historiography.

The Armenian community and media of the period assessed the activities of the missionaries according to their positive and negative sides. However, it is perceptible the frequent positive attitude towards missionaries in the 1894-96 years. This was related to the humanitarian activities of the missionaries.

Key words – American missionaries, Western Armenia, propagating works.